

В. А. БОГУСЕВИЧ

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В КИЄВІ НА ПОДОЛІ В 1950 р.

При з'ясуванні питань походження древньоруських міст до цього часу односторонньо додержувались погляду, що ядром міста обов'язково був дитинець-кремль, який знаходився переважно на горбі.

В зв'язку з таким уявленням майже всі древньоруські городища IX—XIII ст., які відомі у великій кількості, без розбору, огульно зараховувались в розряд міст, — тобто де фортеця, там і місто. Проте цілком очевидно, що далеко не кожне древньоруське укріплення слід вважати містом у власному розумінні цього слова, тобто таким місцем, де жила не тільки феодальна верхівка (князі, бояри, дружинники, церковники і холопи та ремісники, що їх обслуговували), але і численні ремісники різних фахів, що виробляли різноманітні речі як для внутрішнього обміну, так і для зовнішньої торгівлі, а також місцеві та іноземні купці.

Такий склад населення не міг не знайти відповідного відображення у топографічній структурі древніх руських міст. Городища на горбах, звичайно невеликі за площею (всього кілька гектарів, а то й менше), не могли б вмістити численне населення міст. Крім того, їх топографія не відповідає структурі міста, його виробничим (ремісничо-торговельним) і суспільним функціям. Тому більшість древніх руських городищ була замками, а не містами.

Значні частини руських міст IX—XIII ст. були населені ремісниками. Про це свідчать такі, наприклад, найменування окремих частин міста, як Гончари і Кожемяки в Києві, Кузнєцькі ворота у Переяславі, Гончарський та Плотницький кінці у Новгороді.

Таким чином, нема сумніву, що кремлі і дитинці були тільки частинами древніх міст, їх аристократичними, військово-адміністративними та церковними укріпленими пунктами. Значні частини міст, густо населені ремісничо-торговельним людом, розміщувались поза князівсько-боярськими замками і часто на невисоких прибережних ділянках, найбільш зручних для різних виробництв і торгівлі.

У зв'язку з невірним уявленням про характер древньоруських міст в археологічній практиці до цього часу головна увага приділялась дослідженню кремлів і дитинців, а не ремісничо-торговельних посадів і подолів. Цілком очевидно, проте, що розкопки останніх мають велике значення для вивчення багатьох видів міського ремесла та побуту древньоруських міст.

Однією з найважливіших і найстародавніших частин древнього Києва, без сумніву, був Поділ. Проте скільки-небудь значні археологічні розкопки тут ніколи не провадились, внаслідок чого наші відомості про матеріальну культуру і розміри древнього Києва були далеко не повними, незважаючи на численні археологічні розкопки нагірної, аристократичної частини Києва, — так званих міст Володимира і Ярослава.

Незважаючи на літописні дані про важливу роль Подолу¹, як складової частини домонгольського Києва, знахідки древніх монет та інших різноманітних предметів, археологи не мали уявлення про характер його культурних нашарувань. Внаслідок безперервності життя на Подолі від часу Київської Русі до наших днів бралась під сумнів можливість знайти тут культурні шари і археологічні комплекси древньої Русі, що становлять науковий інтерес.

Нам здавалося, що низинне положення Подолу повинно було сприяти збереженню древніх культурних шарів, бо внаслідок загрози поведой і близькості ґрунтових вод було б недоцільно при планувальних роботах знімати шари землі. Навпаки, під час будівництва прагнули підняти рівень денної поверхні як на вулицях, так і на дворах, що і виявилось під час розкопок.

Спостереження за земляними і будівельними роботами на Подолі звичайно констатували наявність пізніших шарів часу XVIII—XX ст. Неодноразово були виявлені дерев'яні водопровідні труби XVIII ст. і вуличні помости XVIII і XIX ст. з дерев'яних колод. У зв'язку з цим склалося невірне уявлення про те, що на Подолі нема древніших культурних шарів.

Цілком нові перспективи для археологічного дослідження Подолу відкрили великі земляні роботи, які провадились для прокладки труб газопроводу. Вздовж багатьох вулиць Києва були викопані багатокілометрові траншеї, звичайно 1 м ширини і до 1,5 м глибини.

На Подолі траншеї газопроводу прокладались у 1949 і 1950 рр. Майже всюди тут була встановлена наявність потужного культурного шару². В багатьох місцях на глибині 1,5 м, знаходили численні речі часу Київської Русі: уламки амфор, корчаг, залізні підкови від чобіт, шиферні пряслиця, скляні браслети, точильні бруски, залізні ножі, цвяхи та інші речі. Іноді на глибині 1,5 м зустрічались фрагменти кераміки IX—X ст.³, іноді траншеї прорізали великі скупчення цегли і цем'янки часу Київської Русі та ін. Проте на даній глибині культурний шар не закінчувався і загальну потужність і склад його не можна було встановити.

Найбільш насичений культурний шар часу Київської Русі був встановлений у траншеях, які прокладались на вулицях Волоській, Героїв Трипілья (кол. Спаській), Почаївській і Хоревій. Вирішено було поблизу них шукати зручну для археологічних розкопок ділянку. Такою ділянкою став фізкультурний майданчик 124-ї жіночої школи, розташований на розі вулиць Героїв Трипілья і Волоської. Майданчик розміром близько 1000 м² прилягає до Волоської вулиці і має трапецієвидну форму.

Ця ділянка Подолу знаходиться тепер від берега Дніпра приблизно за 400 м. В старовину тут був невисокий горб, — і тепер ще є схил на південь і на північ — до правого берега р. Глибочиці, на місці якої проходять вулиці Верхній та Нижній Вал.

Археологічні розкопки на вказаній ділянці проводились у 1950 р. протягом трьох з половиною місяців⁴. Розкоп займав південну

¹ Поділля (Подільний град, Поділі) у Києві згадується в літописах в роки: 945, 1111, 1112, 1124, 1145, 1147, 1150, 1160, 1161, 1170, 1171, 1202 (див. «Указатель к осьми томам Полного собрания русских летописей», СПб, 1907, стор. 343).

² Систематичні спостереження за трасою газопроводу велись науковими співробітниками Інституту археології АН УРСР.

³ Цікаво відзначити, що в ряді випадків на вулицях, які знаходяться в межах міста Ярослава, траншеї прорізали лише чистий лес. Це свідчить про те, що тут древні культурні шари були зрізані під час планування вулиць XIX ст. Це спостерігалось, наприклад, на Володимирській вулиці поблизу Золотих воріт.

⁴ До складу подільського загону експедиції «Великий Київ» входили: В. А. Богусевич (керівник), Р. І. Виїзжев, Д. Т. Березовець, Ф. М. Штігельман, Р. Й. Ветштейн (Інститут археології АН УРСР); у роботі брали участь археологи Київського

частину шкільного фізкультурного майданчика, рівень якого був значно вищий від прилеглої Волоської вулиці. У закінченому вигляді розкоп набув Г-подібної форми, що було викликано необхідністю повнішого дослідження конструкції великої будови XI—XII ст. (рис. 1).

Розкопки показали, що верхній шар, приблизно на 1 м, складався з будівельного грунту, який утворився в 1935 р. під час спорудження школи. Нижче цього шару знаходився ряд пізніших споруджень; залишки глибоких (до 2,4 м) погребів купецьких лабазів (XIX ст.), три ящи-

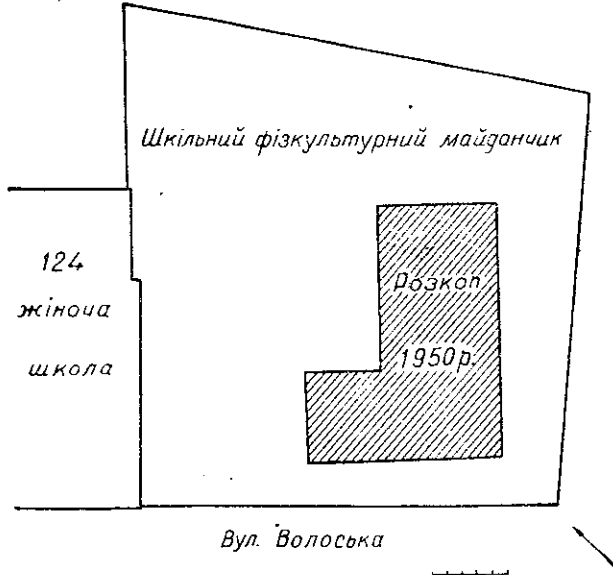

Рис. 1. Шкільний фізкультурний майданчик 124-ї жіночої школи.

ки глибиною до 2 м, дві глибокі ями для вапна (1935 р.), залишки невеликої згорілої будови господарського призначення, очевидно погреб, глибиною близько 2 м. Ці залишки, проте, не зруйнували шарів часу Київської Русі. В центральній частині розкопу виявлені залишки великої пожежі часу XVII—XVIII ст., під час якої загинула дерев'яна будівля з великою кількістю полив'яних різнокольорових пічних кахлів і різноманітним керамічним посудом.

Ми перелічили об'єкти XVII—XIX ст. для того, щоб підкреслити багат шаровість стратиграфії Подолу на дослідженій ділянці.

Шари часу Київської Русі знаходились на глибині 2,5—4,5 м. Вони відзначалися великою насиченістю будівельними — жилими і господарськими — комплексами, які містили велику кількість речей. Шари, що лежать нижче, досліджувалися з допомогою шурфу площею 4 м², доведеного до глибини 8 м (від денної поверхні площадки розкопу). Дальше поглиблення було припинено внаслідок появи води.

Стінки шурфу дали чергування шарів піску і чорних культурних прошарків, які містили кружалну кераміку IX—X ст., дерев'яні тріски, кілки, а також кістки тварин (серед яких була велика кількість коров'ячих рогів) і людини (рис. 2).

Шари піску, що знаходилися нижче глибини 4—4,5 м — свідчення періодичної діяльності річки, яка відкладала час від часу ці потужні

державного університету: викладач М. М. Бондар, студенти М. П. Кучера, Р. О. Юра, Е. С. Балика, І. П. Костюченко, І. М. Согнікова, А. А. Гайдук, В. Е. Черкасова, О. С. Ватуля, В. Д. Пилипенко, Г. А. Браунштейн, В. І. Ганцев, Г. С. Долгін.

намули товщиною від кількох десятків сантиметрів до 1 м. Цей факт підтверджує відомості літопису про затоплюваність деяких частин Подолу в X ст.¹ Проте та обставина, що нам не вдалося досягти матеріка і найраніших культурних шарів на досліджуваній ділянці Подолу, говорить про глибоку древність культурних шарів на Подолі, де, очевидно, є можливість знайти пам'ятки значно древніші, ніж період Київської Русі.

На глибині 4—4,5 м, у шарах, які не мали піщаних річкових відкладів, були досліджені залишки розвинутого залізоробного виробництва, яке на підставі керамічних матеріалів датується часом IX—X ст.

Залишки залізоробного виробництва являють собою заглиблення круглої форми діаметром близько 1,5 м, дно яких викладене товстим шаром глини, над яким знаходилося скупчення залізних шлаків і криць, а також куски вапна. Навколо була велика кількість деревного вугілля, сажі й трісок. Ці заглиблення можна розглядати як залишки залізоплавильних горнів (рис. 3).

У південно-західній частині розкопу були виявлені сліди великих стовпів, що підтримували, очевидно, перекриття якогось спорудження (навіс або сарай), всередині якого була велика кількість залізних шлаків, вугілля і трісок. Тут же зустрічалися фрагменти кераміки з манжетоподібними вінцями і кістки корови. Можна думати, що в цьому сараї чи навісі було ковальське виробництво. Конфігурація і розміри цього спорудження не визначені, тому що північна частина його знаходилась у нерозкопаних масивах землі. Південна частина спорудження точно відповідала напрямку захід—схід.

Нам здається, наведені дані свідчать про те, що в IX—X ст. цей район Подолу був важливим центром залізоробного виробництва древнього Києва.

Цей факт встановлюється вперше, — дослідники відзначали, що у великих містах Київської Русі про доменну справу нічого невідомо². Справді, серед ремесел, відкритих під час розкопок нагірної частини Києва, слідів залізоробного виробництва не виявлено. Можна думати, що його там і не було. Небезпечно у пожежному відношенні топлення заліза було навряд чи бажане в аристократичній, віддаленій до того ж від ріки нагірній частині Києва. Однак вважати, що в такому важливому центрі древньої Русі, яким був Київ вже у IX—X ст., не було цього високорозвинутого виробництва, нам здається цілком неможливим.

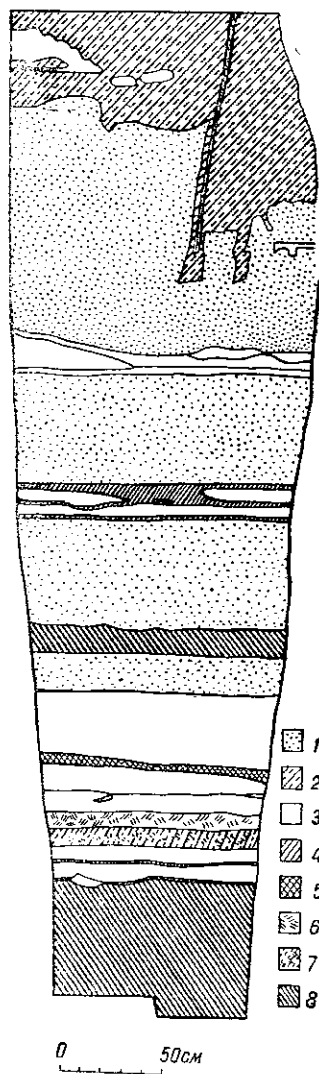

Рис. 2. Схема західної стінки шурфу.

1 — пісок; 2 — гній; 3 — глина; 4 — чорна земля; 5 — шар тріски; 6 — гумусний шар з тріскою; 7 — тріска та кора; 8 — пісок з чорною землею.

¹ Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 40.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, Изд-во АН СССР, 1948, стор. 208.

Значно зручнішим для розвитку цієї галузі промисловості був прибережний Поділ, куди легше було доставляти водним шляхом залізну руду і паливо.

Починаючи з XI ст. картина господарської діяльності на цій ділянці Подолу змінилася, — ділянка заселяється ремісниками інших спеціальностей.

Західна частина розкопу виявилася зайнятою згорілими залишками великого наземного будинку площею 54 м² (9 × 6 м), що складався з трьох приміщень.

Рис. 3. Залишки залізоробного горна, свинцеві болванки та розвал цегли.

Про те, що будинок був наземним, свідчать залишки його стін. Збереглися обгорілі колоди південної стіни будинку біля центральної (А) та східної (Б) камер (рис. 4). Ці камери відокремлювалися одна від одної згорілою стіною з колод.

Західна камера (В) відокремлювалася від центральної також стіною з колод, від якої залишилося заглиблення від нижньої згорілої колоди, що мала довжину 6 м. Північна стіна західної та центральної камер також простежувалася по заглибленню від згорілої колоди, що лежала в основі цієї стіни. Місце західної стіни камери В ясно видно по обрізу підлоги цього приміщення, яка була трохи (на 0,2 м) нижче рівня ґрунту в той час. Зовнішня поверхня стін будови була обмазана глиною і побілена (були знайдені куски побіленої обмазки).

Цей будинок був точно орієнтований по сторонах світу (поздовжня вісь його розташувалася по лінії схід—захід), так само як і будівлі IX—X ст.

Цікаво відзначити, що так само орієнтовані ще пізніші будівлі, а саме: розкопаний нами згорілий сарай-підвал початку XIX ст., про який говорилося вище, і старовинні будинки, що знаходилися поблизу місця розкопок, споруджені до генерального перепланування Подолу в XIX ст. Спостереження про збіг напрямку осей будівель часу Київської Русі, XVII і початку XIX ст., як нам здається, дозволяє робити припущення про безперервне і інтенсивне життя населення Подолу з IX до початку XIX ст., а також про незмінність на протязі майже 1000 років напрямку вуличної магістралі на цій ділянці Подолу.

До східного приміщення будинку з півночі прилягала велика погрібна яма, діаметр якої у верхній частині дорівнював 4, а в нижній близько 2 м, при глибині 2 м. Із приміщення в погріб вели викопані в ґрунті східці. Погріб був перекритий дерев'яними балками і дошками. Згорів він одночасно з будинком.

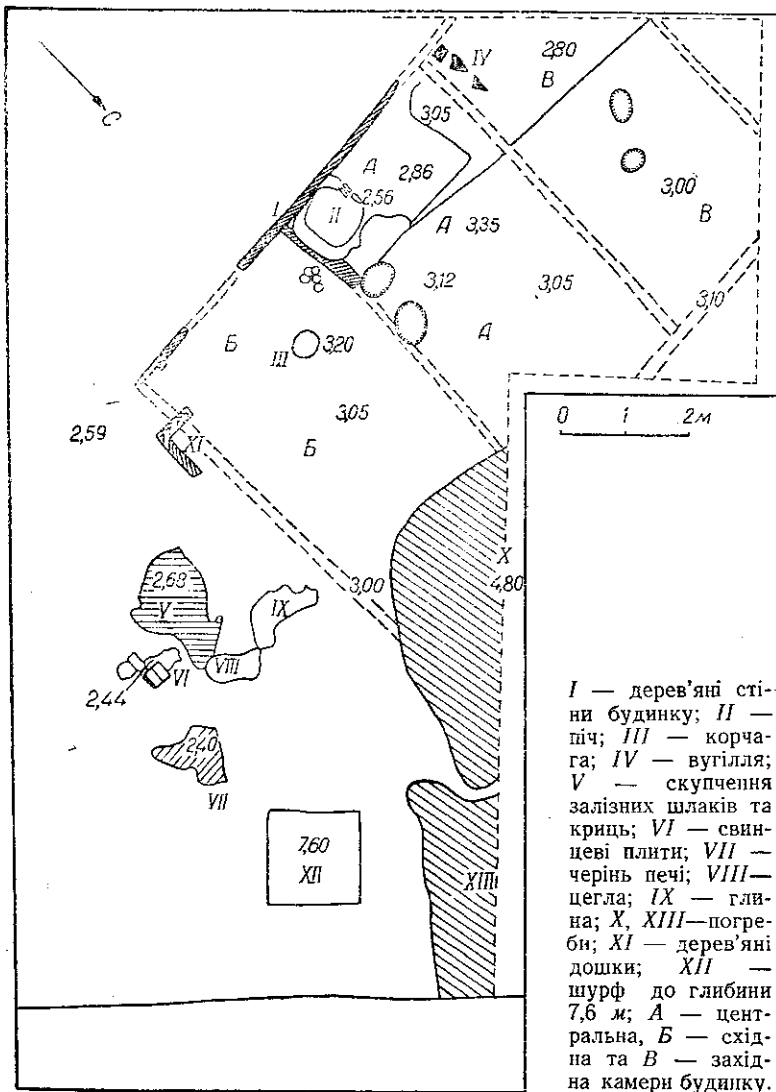

Рис. 4. План розкопу на глибині 3 м.

Приміщення будинку, яке прилягало до погребя, виявилось особливо інтересним. В південно-західному кутку цього приміщення, яке не мало пічки, на площі понад 3 м² знаходився цілий склад обгорілого дерев'яного посуду, зробленого на токарному верстаті. Така велика кількість посуду не потрібна була для господарства однієї сім'ї. Тому можна припустити, що вона призначалася для продажу. Порівняно бідний інвентар, відсутність запасів інших товарів дають нам підстави висловити припущення про те, що цей будинок належав реміснику-токару, а не торговцю. До того ж у приміщенні, де знаходився дерев'я-

ний посуд, були знайдені і інші токарні вироби: фасонні точені дерев'яні стовпчики, 10 дерев'яних кружків, а також залізні дверні клямки, замок, кресало і кремені.

Посередині приміщення була врита велика ясножовта корчага. Верхня частина її підіймалася над поверхнею долівки і була розбита під час обвалу будинку. В реставраційній майстерні інституту корчагу вдалось відновити. Це висока струнка посудина, — найбільша ширина її 47 см, висота 68 см (рис. 5). По плічках корчаги зроблено крупний орнамент у формі спіралі, що повторюється, нанесеної пунктиром

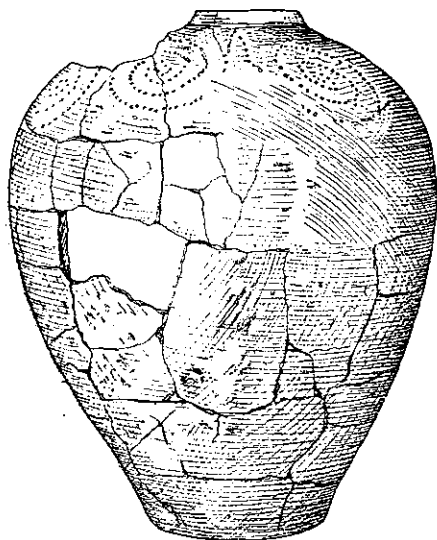

Рис. 5. Реставрована корчага, знайдена в східній камері будинку.

Рис. 6. Мідні ступа і товчач.

у вигляді ямок. На зовнішньому боці днища знаходиться великий знак — двозубець з відігнутими назовні кінцями і петлеподібним спіральним відростком донизу. Такий же знак був виявлений нами на днищі глиняного горщика, знайденого в цьому ж спорудженні. Ці знаки відомі на ливарних формочках з Саркела і на численних свинцевих вислих печатках¹.

Із зовнішнього боку південної стіни західної камери були виявлені залишки невеликого заглибленого у землю приміщення, насиченого керамікою і кістками тварин. Тут була знайдена ступка і товчачик з червоної міді (рис. 6), а також розбита на дрібні куски червоноглиняна корчага з однією ручкою. Зібрати всі частини цієї корчаги не вдалося — стіна розкопу обвалилася, що не дозволило дослідити південно-західне приміщення, де були знайдені ступка і корчага.

Ступка і товчачик були вкриті патиною. Ступка являє собою циліндр висотою 11 і шириною 17 см. Дно ступки з внутрішнього боку сильно зношене від тривалого вживання і має заклепку. У верхній зовнішній частині знаходиться петлеподібна ручка. Нижче вінець і вище дна на циліндрі ступки є маленькі валики (рис. 6).

¹ Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XIII вв., СА, VI, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1940, стор. 254, рис. 87; Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, Л., 1928, I, табл. VII, 8; XLV, 4; XLIX, 5, 6.

Серед слов'яноруських предметів вжитку ступки зустрічаються досить рідко. Незважаючи на невивченість цього роду речей, можна навести деякі приклади, які вказують на їх використання у Східній і Південній Європі в X ст. На городищі поблизу с. Сахнівка в Нижньому Пороссі була знайдена восьмигранна бронзова ступка. Її точні розміри невідомі. На фотографії видно¹, що її пропорції такі ж, як і у знайденій нами на Подолі, від якої сахнівська ступка відрізняється шишкоподібними виступами, розміщеними посередині кожної грані. У сахнівській ступці, як і в київській, є вінця і днище, що виступають.

Верхній виступ і грані сахнівської ступки прикрашені орнаментом, по нижньому краю іде арабський напис, який вказує на східне походження цієї ступки і дозволяє датувати її часом не пізніше X ст. Дві бронзові ступки з арабськими написами зберігаються в Херсонському історико-краєзнавчому музеї.

Відмінності київської ступки від сахнівської, як нам здається, можуть бути з'ясовані її місцевим виготовленням, що цілком відповідає можливостям розвитку мідноливарного виробництва древнього Києва X—XIII ст.

У колекціях Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею знаходилася бронзова ступка горщикоподібної форми. Стінки її звужувалися до дна і вінця. На стінках ступки є реберчасті виступи. Ступка була віднесена до пам'яток періоду бронзи², що зовсім невірно. Відомо, що у деяких музеях Сіцилії і Болгарії (Джиргенті, Катанія, Пловдив, Тирново), знаходяться подібні середньовічні бронзові ступки³.

У північній частині центрального приміщення «будинку токаря» знайдено пряслице з рожевого шиферу з вирізаними на ньому літерами і значками. Встановити зміст напису на пряслиці не вдалося.

В «будинку токаря», крім того, була знайдена велика кількість фрагментів різноманітних кружальних горщиків, шиферних пряслиць, уламків різнокольорових скляних браслетів, червоноглиняних амфор, глиняних світильників, залізі підкови від чобіт, точильні бруски, а також багато кісток тварин.

В південно-східному кутку центрального приміщення «будинку токаря» на земляному масиві, що трохи підвищувався, знаходилася глинобитна піч, склепіння якої обвалилося і лежало на черені. Розміри череня $1,1 \times 1,15$ м, челюсті були спрямовані на північ. Під час розбирання череня печі виявилось, що його основою був шар з крупних кусків глиняних кружальних горщиків. Піч прилягала впритул до південної дерев'яної стіни будинку і до західної стіни південного приміщення (рис. 7), де була знайдена орнаментована корчага.

З боку челюстей перед піччю знаходилися дві невеликі передпічні ями. Найближча до печі яма мала діаметр 0,4 і глибину 0,38 м. Піч займала тільки частину площадки, що підвищувалася над долівкою, яка ще на 2 м продовжувалася вздовж південної частини стіни будинку, утворюючи свого роду припічок біля печі. На припічку були виявлені куски глиняного димаря прямокутної форми.

Стіни центрального приміщення були обмазані з середини глиною і побілені, — про це свідчать шари побіленої глиняної обмазки, яка знаходилася на дерев'яних колодах південної стіни будинку, що обвалилася в середину.

На схід від «будинку токаря» виявлені залишки дуже зруйнованих жител з глинобитними печами. Залишки цих жител, як і «будинок то-

¹ Древности Приднепровья, в. VI, табл. XXII, 358.

² Каталог коллекций древностей А. Н. Поль в Екатеринославе, в. I, табл. V.

³ ESA, VI, стор. 171—172.

каря» розташовувалися над більш раннім шаром залізобного виробництва і загинули при пожежі.

В одній із зруйнованих глинобитних печей, які знаходились у східній частині розкопу, збереглася частина склепіння і черинь. У розвалі печі і недалеко від неї була знайдена велика кількість скляних браслетів і перстнів, маленьких скляних посудинок, кусочки дуже окисдованих бронзових браслетів і кілець, скляні і янтарні бусини, скляні і емалеві шлаки, фрагменти керамічних полив'яних плиток, куски древньої тонкої цегли і кусочки смальти.

Рис. 7. Залишки печі в центральній камері будинку.

Поблизу печі знайдено дві свинцеві болванки і великий товстий свинцевий лист. Одна болванка, вагою близько 50 кг, має дископодібну форму. Дуга — призматичної форми, вагою близько 25 кг, а свинцевий лист, зім'ятий і покороблений, — близько 16 кг.

Можна думати, що цей свинець був сировиною для майстра, який займався виготовленням смальти, керамічних полив'яних плиток, скляних і бронзових речей, знайдених під час розчистки завалу найближчої печі, тому що свинець потрібний під час виготовлення поливи і смальти¹.

Слід згадати, що біля печі була знайдена нижня частина візантійської чашки або миски на високій кільцевій ніжці. Внутрішня поверхня посудини орнаментована жолобками, що перетинаються, і вкрита жовтою поливою (рис. 8).

Тут же знайдена невелика мідна візантійська монета імператора Олексія I Комніна (1081—1118 рр.). Монета дозволяє датувати час загибелі «будинку токаря» і описаної вище майстерні початком XII ст.

Речовий матеріал, знайдений під час розкопок 1950 р., досить різноманітний.

На особливу увагу заслуговує добре збереження дерева (в шурфі

¹ Смальта мозаїк Києво-Софійського собору, як встановлено аналізом, мала до 68% свинцю.

східної частини розкопу) на глибині 4—8 м, яке свідчить про можливість знайти в цих шарах залишки дерев'яних будівель.

У найбільш глибоких і древніх шарах виявлена велика кількість залізних шлаків у супроводі фрагментів глиняного посуду з манжетоподібними вінцями. Така кераміка, що датується IX—X ст., відома з курганів і поселень Чернігова, Шестовиць, Києва, Гнездова, Плисеська, околиць Канева, Волині та інших місць.

Для шарів XI—XIII ст. характерна велика різноманітність речей побуту і виробництва. Особливо велика кількість керамічного посуду:

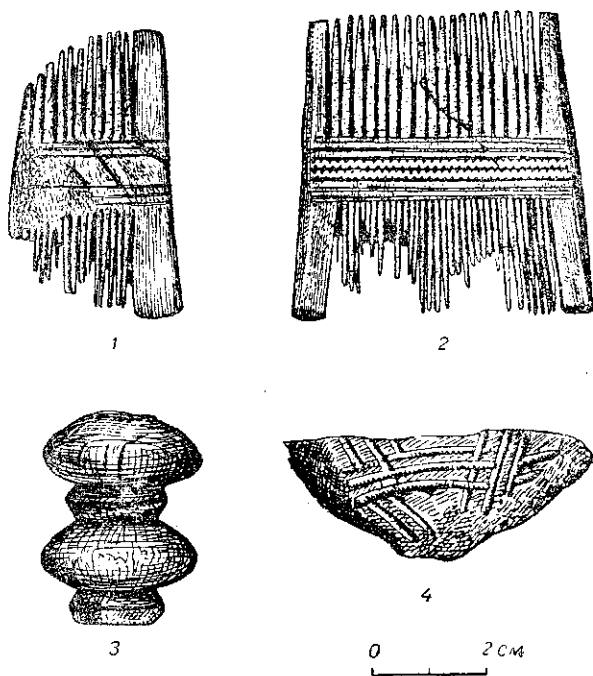

Рис. 8. 1 — уламок кістяного гребінця; 2 — кістяний гребінець; 3 — дерев'яний точений стовпчик; 4 — частина полив'яної візантійської чашечки.

фрагментів горщиків різноманітних форм і розмірів, глечиків, світильників, амфор і корчаг. Слід відзначити, що в «будинку токаря» знайдена більша частина світильників (15 фрагментів). Цікаво, що світильники зустрічаються переважно у великих містах, тоді як у малих населених пунктах, наприклад у Райковецькому городищі, вони не траплялися.

Звертають на себе увагу численні (понад 200) фрагменти великих червоноглиняних амфор. Самих тільки амфорних ручок знайдено понад 30. Нам здається, що знахідки числених амфорних залишків на Подолі можна пояснити великим ремісничо-торговельним значенням цього району.

Про дерев'яний токарний посуд говорилося вище. Мабуть, з цим виробництвом пов'язані і 14 точильних брусків, знайдених в «будинку токаря» і біля нього.

Залізні підкови від чобіт (15 шт.) свідчать про розповсюдження шкіряного взуття. Ці предмети являють собою залізні дужки різних розмірів з трьома вертикально поставленими шипами. До цього часу

археологи, знаходячи у великій кількості ці предмети в древньоруських містах, не розуміли їх призначення. Вважали, що це кочети від човнів, шипи, щоб лазити по деревах під час заняття бортництвом, підв'язки для ходіння по зледенілих схилах, підкови магічного призначення, що прибивалися біля входу в житло, та ін.

Під час наших розкопок 1949 р. в Чернігові в житлі XIII ст. був знайдений шкіряний пластинчастий каблук з масивною залізною тришипною підковою. Стало ясно, що залізні дужки з трьома шипами були підковами від шкіряних чобіт.

Це спостереження підтверджується етнографічними даними. В колекціях Львівського історичного музею є сучасні гуцульські шкіряні чоботи з м'якою підшовою і наборним каблуком, в який вбиті залізні підкови, аналогічні тим, що знаходять під час розкопок у шарах Київської Русі.

В цих же шарах було знайдено 25 шиферних пряслиць, з яких одне з написом уже згадувалось вище.

Слід відзначити велику насиченість шару фрагментами різнокольорових скляних браслетів (близько 170) і перстнів (40) як у межах «будинку токаря», так і в інших місцях розкопу, особливо біля залишків печей і свинцевих заготовок.

Можна припустити, що ці печі мали виробниче призначення і тут вироблялися скляні браслети, перстні, маленькі скляні посудини та інші предмети, на що вказують виявлені куски зеленої смальти і скляних сплавів, обідки круглого вітражного скла, вінця синіх і жовтих скляних посудинок, стінки голубої скляної посудинки з білими емалевими смужками, денця скляних посудин.

У розкопі знайдено кілька пастових, скляних і сердоликових бусин.

Біля виробничих печей було зустрінuto кілька дуже окисдованих мідних предметів, у тому числі уламки мідних браслетів і перстнів. Можна гадати, що ці предмети також вироблялись в майстерні, яку ми розглянули.

* *
*

Досвід розкопок 1950 р. показав велику перспективність дальших досліджень Подолу з метою вивчення археологічних шарів і комплексів часу Київської Русі.

Культурні шари цього періоду характеризуються тут великою насиченістю будівельними комплексами побутового і виробничого призначення.

Виробнича діяльність древнього населення Подолу заслуговує на особливу увагу, в зв'язку з тим, що саме тут слід шукати концентрації міського відносно вільного ремісничого люду, який обслуговував внутрішній і частково зовнішній ринки.

Слід вважати, що відкриті археологічними дослідженнями залишки ремісничого виробництва в нагірному Києві були вотчинним ремеслом, яке обслуговувало князівські, боярські та монастирські садиби.

Дальші археологічні розкопки на Подолі можуть дати нові відомості і матеріали для висвітлення питання про взаємовідношення і особливості міського і вотчинного ремесла.

Крім того, вони досить важливі для розв'язання ряду питань про походження Києва як феодального міста і його заселеності в ранніші часи.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В КИЕВЕ НА ПОДОЛЕ В 1950 г.

Резюме

Археологические раскопки на Подоле, произведенные экспедицией Института археологии в 1950 г., являются первым опытом таких работ в этой части древнего Киева.

Место раскопок — близ угла улиц Волошской и Героев Триполья (б. Спасской) на физкультурной площадке 124-й женской школы г. Киева — было обусловлено наблюдениями за траншеями газопровода в 1949 и 1950 гг., которые дали большой вещевой материал времен Киевской Руси.

Раскоп площадью в 162 м² открыл мощные напластования культурных слоев от IX—X до XX в. включительно. Верхние части культурного слоя были прорыты многочисленными поздними ямами, которые, однако, не повредили культурных слоев Киевской Руси вследствие их глубокого залегания (свыше 2,5 м).

На глубине около 3,2 м раскопками были открыты остатки железоделательного производства, горнов, шлаков и криц. Разведочный шурф, сделанный в восточной части раскопа до глубины 7,6 м, дал чередование тонких слоев со следами пожарищ, перекрытых отложениями речного наносного песка. Дойти до древнейших культурных слоев этим шурфом не удалось.

Выше слоя железоделательного производства в западной части раскопа на глубине 3 м были обнаружены остатки сгоревшего трехкамерного наземного дома с глинобитной печкой в центральной части. В восточной камере дома найдена закопанная в землю корчага и большое количество деревянной токарной посуды, позволяющие предположить существование здесь токарной мастерской. В южной камере были найдены медная ступка, пестик от нее и большая разбитая красноглиняная корчага с одной ручкой. С востока к трехкамерному дому примыкал большой погреб глубиной до 2 м и диаметром около 5 м.

В восточной части раскопа обнаружены остатки полуземлянок, сильно разрушенные глинобитные печи и кирпичные развалы, связанные со стеклодельным и меднолитейным производством. Тут же находились три свинцовые болванки весом более 80 кг. Найденная тут медная византийская монета Алексея I Комнина (1081—1118 гг.) и другие предметы позволяют отнести этот ремесленный комплекс к началу XII в.

Главными изделиями этих мастерских были стеклянные сосудики, перстни, браслеты и бусы.

В более высоких слоях обнаружены остатки купеческих погребов и кладовых, сгоревших во время пожара 1811 г.

Раскопки 1950 г. на Подоле показали большую важность исследования древнейшей ремесленно-торговой части Киева. Без археологического исследования этой обширной части города невозможно выяснить его структуру, социальный состав и многие виды древнего производства. До сих пор археологические раскопки велись преимущественно в нагорной части Киева — городах Владимира и Ярослава, — что не давало полной историко-археологической картины, для выяснения которой дальнейшие раскопки на Подоле крайне необходимы.